

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDEN DİLLERİN KÖKENİ MESELESİ

İsmail AYDIN*

Özet

Dilin kökeni ile ilgili ilk mülâhazalar milattan önce beşinci yüzyıla kadar uzanır. Mevcut kültürlerin tümünde dilin kaynağı merak konusu olmuştur. Çünkü dil her toplumda var olan en belirgin olgulardan biridir. Bu bakımdan dilin menşei- ni tartışmamış bir toplumun varlığından söz etmek neredeyse imkânsızdır. Elbet- te kültüre göre konuyla ilgili farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. İslam kültürün- de bu konu Kur'ân merkezli olarak ele alınmıştır. Bu sebeple Müslüman toplum- larda dilin kaynağı ile ilgili ortaya konan düşünceler akli ve dîni bir karakterde- dir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, dil/lisan, dilin kökeni, tevkîf/vahiy, ıstılah/uzlaş..

Problem of the Origin of Languages in the Perspective of the Quran

Abstract

The first discussions on the topic of the origin of the languages starts from fifth century BC. The source of the language has been subject of wonder in all cul- tures. Because the language is one of the most basic concepts that has been ex- isted in a community. From this point of view, it is almost impossible to talk about a community, which hasn't discussed the source of the language. Of course, many different approaches related to the topic have been put forward ac- cording to ever culture. In Islamic culture, this topic is handled by focusing on the Quran. As a result, the ideas on the topic of the source of language has a re- ligious and mentally character for Muslim communities.

Key Words: Quran, Language/philology, origin of language, composition, explanation

Giriş

Her toplumun sahip olduğu en önemli kültürel değerlerinden birisi dildir. O, aynı zamanda insanı diğer varlıklardan ayıran en

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
ismailaydinn@yahoo.com.tr

önemli olgulardandır. Zira dil zihindeki tasarımları açıklayıp başkasına bildirmenin en iyi yoludur. Maksatlar yazı ve işaretlerle ifade edilebilse de söz, beyan için esas kabul edilmiştir. Bu bakımdan İslam âlimleri iletişim vasıtalarının en mükemmelinin lafızlarla kurulan iletişim olduğunu söylemişlerdir.¹ Kur'ân'da yer alan, 'O, İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti'² ayetleri arasında "atıf vav"ının olmaması sebebiyle insanın yaratılması ile ona beyanın öğretilmesi birbirine eş tutulmuş ve bu inceliğe işaret etmek için mantıkçıların insanı 'konuşan canlı' (حَيَوَانٌ نَّاطِقٌ) olarak nitelendirdikleri belirtilmiştir.³ Hz. Peygamber'e güzelliğin hangi şeyde olduğu sorulduğunda da اللِّسَانِ فِي اللِّسَانِ diyerek dilin önemine dikkat çekmiştir.⁴

İnsanın konuşma eylemini gerçekleştirebilmesi için 'dudak ve dile sahip bir varlık olarak yaratılması'⁵ aynı zamanda var oluş gayesinin bir gereğidir. Zira kendisine yüklenen 'Allah'a ibadet etme sorumluluğunun'⁶ dille büyük bir ilişkisi vardır. Dilin varlık sahasında olmasını sağlayan olgulardan bir diğeri de insanın sosyal bir varlık oluşudur. İnsanlar arasındaki "tanışma, yardımlaşma ve kaynaşma"⁷ gibi faaliyetler dille gerçekleşir. Bu şekilde her toplumun kendine has bir dile sahip oluşu Allah'ın varlığının bir delili olarak nitelendirilmiştir.⁸

Dil ile ilgili yapılan hemen tüm tanımların birleştiği ortak nokta, onun bir uzlaşma vasıtası olduğuna yönelik vurgudur. Bu bağlam-

¹ Câhız, Ebû Osmân Amr b. el-Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Nşr.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1994, I, 78; İsnevî, Cemâluddîn Abdurrahîm, *Nihâyetü's-Sûl* (Şerhu'l-İsnevî), Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, Trs., I, 164; Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh, *el-Bahrü'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkıh*, (Zabt ve Tâ'lik: Muhammed Muhammed Tâmir), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2007, III, 73.

² رَاهِمَانَ، عَلَّمَهُ الْبَيَانَ 55/3-4.

³ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Nşr.: Komisyon), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1994, I, 422.

⁴ İbn Abdürrabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İ'kdu'l-Ferîd*, (Neşr.: Müfîd Muhammed Kamîha), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, II, 4; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Tefsîru's-Sa'lebî), (Tahk.: Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, 2002, IV, 70.

⁵ أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ Beled, 90/9.

⁶ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ Zariyat, 51/56.

⁷ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا Hucurat, 49/13.

⁸ وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَالِدَاتِ Rûm, 30/22.

da İslâm kültürü içinde yetişen büyük dilcilerden biri olan İbn Cinnî (ö. 392/1001) dili, “Her toplumun maksadını ifade etmek için kullandığı sesler”⁹ şeklinde tarif etmiştir. İbn Cinnî gibi Cürçânî (ö. 816/1413) de dili, “maksatları ifade etme vasıtası”¹⁰ olarak tanımlamıştır.

Dilin kökeni öteden beri tartışılmış, bu konuda farklı görüş ve yaklaşımlar ileri sürülmüştür.¹¹ Bu meselenin sadece İslam kültüründe değil, hemen her kültürde tartışıldığını söylemek mümkündür. Ancak biz meseleyi sadece İslam âlimleri düzeyinde ele alacağız. Bunu yaparken öncelikle konuyla ilgili kavramlar üzerinde kısaca duracağız. Daha sonra dilin menşei ile ilgili ortaya çıkan yaklaşımlar ve bu yaklaşımların savunucuları tarafından ortaya konan görüşlere yer vereceğiz.

A. Konuyla İlgili Kavramlar

Kaynaklarda dilin gerek Allah’a gerekse de insanlar arasındaki uzlaşmaya dayalı olması ile ilgili olarak farklı kavramların kullanıldığını görmekteyiz. Dilin kaynağı konusunda ortaya çıkan bu kavramları iki kategoride değerlendirmek mümkündür.

db | 97

1. Dilin Allah’ın öğretmesine dayalı olduğunu ifade etmek üzere kullanılan kavramlar. Bunlar; *tevkîf*, *vahiy* ve *ilham*’dır. *Tevkîf*; bir şeyi başkası için anlaşılır hale getirmek ve onu bilgili kılmak demektir. Nüanslara rağmen konumuz açısından vahiy ve ilham

⁹ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasâis*, (Nşr.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, I, 87.

¹⁰ Cürçânî, Alî b. Muhammed b. Alî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Nşr.: Âdil Enver Hızır), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2007, s. 176. Muharrem Ergin de dilin “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta” olduğunu belirtmiştir. Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Yay., İstanbul, 1995, s. 7.

¹¹ Hidayet Aydar ve İsmail Ulutaş, kaleme aldıkları “*Dilin Kökeni: Kur’ân-ı Kerîm ve Diğer Kutsal Kitaplara göre Dil Olgusu*” isimli makalede dilin oluşumuna ilişkin farklı teorilere yer vermişlerdir. Örneğin dilin ortaya çıkmasıyla ilgili zikrettikleri teorilerden biri şudur: “Dil önce işaret dili olarak doğmuş; sonra insanın gelişmesi ve ellerini başka işlerde alet kullanımına ayırması dolayısıyla ses düzeyine geçmiş ve buradan gelişimine devam etmiştir. Ses telleri ve gırtlak arasındaki mesafenin bugünkü düzeyine gelmesi ile insanın farklı değişik sesleri çıkarabilme yeteneği gelişmiş; bununla paralel olarak iletişim dili, el hareketleri ve mimik düzeyinden ses düzeyine yükselmiştir.” (Aydar, Hidayet-Ulutaş, İsmail, “*Dilin Kökeni: Kur’ân-ı Kerîm ve Diğer Kutsal Kitaplara göre Dil Olgusu*”, *Turkish Studies*, Vol.: 5/4, Fall, 2010, s. 682.) İnsanın başlangıçta ilkel bir varlık olduğu ve düzenli sesler çıkarma yetisine evrimleşme sonucunda ulaştığını ifade eden bu tez öncelikle, Kur’ân’ın konuyla ilgili ortaya koyduğu gerçek bilgilere tamamen aykırıdır. Bizi hayretler içinde bırakan esas nokta, bu anlayışa çalışmalarında yer veren iki ilim adamının bunu eleştirmemesidir.

sözcükleri de bu anlama gelmektedir. Kısacası bu kavramlar Allah'ın insana dili öğretmesi ve onu bu konuda bilgili kılması anlamına gelmektedir.

2. Dilin insanların belirlemesiyle oluştuğunu ifade eden kavramlar. Bunlar; *Vad'*/*muvâdaa*, *istilah* ve *tevâtu*'dur. *Vad'*, dili belirleme görevini üstlenen kişi veya topluluğun bir lafzı bir anlama koyması veya o anlama tahsis etmesidir. *Istilah*, eşyayı isimlendirmek üzere bir topluluğun uzlaşması, *tevâtu* ise topluluğu oluşturan fertler arasında kendiliğinden bir anlaşma ve ittifakın meydana gelmesidir.

B. Dilin Kökeni ile İlgili Yaklaşımlar

Pek çok meselede olduğu gibi dilin kaynağı konusunda da âlimlerin farklı yaklaşımlar sergiledikleri görülmektedir. İslam kültürü içinde dilin menşei ile ilgili temel tartışma onun Allah'ın öğretmesi ile mi yoksa insanların uzlaşması sonucu mu meydana geldiği şeklindedir. Ragıb Hulusi Özdem'in (ö. 1943) belirttiği gibi İslam âlimleri meseleyi dîni ve aklı perspektiften ele alırken ebedî kelam olan

98 | db

Kur'ân'ı ince tetkiklere tabi tutmuşlardır.¹² Bu hususta وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلهَا¹³ ayeti tartışmaların odağında yer almıştır. Konuyla ilgili diğer ayetler ise وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ¹⁴ ve وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ¹⁵ ayetleridir. Konuyu tartışan âlimleri genel olarak dört grupta toplamak mümkündür. Bunlar;

- Vahiy veya tevkîf fikrini savunanlar
- *Istilah*, *muvadaa* veya *tevatu* anlayışını benimseyenler
- Yukarıdaki ihtimallerin hepsini mümkün görenler
- Uzlaştırıcı yaklaşım

1. Tevkîf Anlayışı

Vahiy veya tevkîf fikrini savunanlara göre dil Allah'a dayanır. Allah'ın insanlara dili öğretmesi ya onu peygambere bildirmesi veya bir şeyde sesler yaratması yahut insanlar için zaruri bir bilgi meydana getirmesiyle olmuştur. Bu cenahtaki âlimler ileri sürdükleri

¹² Özdem, Ragıb Hulusi, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, (Dilbilimi Yazıları), (Haz.: Recep Toparlı), Ankara, 2000, s. 775.

¹³ 'Âdem'e bütün isimleri öğretti.' Bakara, 2/31.

¹⁴ Rahman, 55/4.

¹⁵ Rum, 30/22.

görüşü Allah'ın Hz. Âdem'e bütün isimleri öğrettiğinden söz eden Bakara suresinin 31. ayetine dayandırılır.

Tevkîf anlayışını benimseyen âlimlere göre bilgisizlikten ötürü ilk dillerde ıstılah/uzlaşma olamayacağından, başlangıçta Allah'ın belirlemesi *-yani tevkîf-* gerekli olur. Yine bunlara göre uyarı ve peygamberlerin gönderilişi ile ilgili bilinmesi gereken şeylerin tevkîf yoluyla meydana gelmesi şarttır.¹⁶ Bu sebeple Allah önceden bir dili Hz. Âdem'e öğretmiş, Âdem'in çocukları da bunu ondan öğrenmişlerdir.¹⁷ Tevkîf ehline göre Hz. Âdem'e isimle birlikte müsemmâ, yani isimlerin delalet ettikleri varlıklar/anamlar da öğretilmiştir. Zira ismin anlamdan hâlî olarak öğretilmesi faydasızdır. Buna göre öğretme Allah'ın her bir varlığı gösterdikten sonra ismini söylemesi ve Hz. Âdem'in hangi ismin hangi varlığa ait olduğunu bilmesini sağlayan bir telkinle gerçekleşmiştir.¹⁸

a. Tevkîf'i Savunanlar

Dilin ilahi vahye dayandığı fikrini ileri süren ilk kişinin Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936) olduğu söylenmiştir.¹⁹ Bu tezi savunanların temel referansları yukarıda belirtildiği üzere *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ*²⁰

ayetidir. Bu ayete dayalı olarak sahabe ve tabiin müfessirlerinin çoğu dilin Allah'ın öğretmesiyle meydana geldiği konusunda fikir birliği etmişlerdir. İbn Abbâs'tan aktarılan bir rivayete göre o şöyle demiştir: *"Allah insanların kendi aralarında uzlaşısı sağladıkları insan, hayvan, yer, deniz, dağ, eşek vb. tüm isimleri öğretti."*²¹ Yine Mücâhid

¹⁶ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, (Nşr.: İbrâhîm Muhammed Ramazân), Dâru'l-Erkam, Beyrût, Trs., I, 659.

¹⁷ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 400; Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-Müzhîr fî Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ*, (Nşr.: Fuâd Ali Mansûr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I, 242; Catlâvi, el-Hâdî, *Kadâye'l-Luga fî Kütübî't-Tefsîr*, Dâru Muhammed Ali el-Hâmî, Tunus, 1998, s. 254.

¹⁸ Câhîz, *Resâilü'l-Câhîz*, (Tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1964, I, 262; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I, 130; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus, 1984, I, 410.

¹⁹ İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (Cem' ve Trb.: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), Mücemmeu'l-Melik, Medîne, 2004, VII, 91; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 398.

²⁰ Bakara, 2/31.

²¹ Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, I, 252; İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b.

(ö. 104/722), Katâde (ö. 117/735) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), Allâh'ın Hz. Âdem'e her şeyin ismini öğrettiğini söylemişlerdir.²² Şefaât hadisi olarak nakledilen haberde yer alan bir ifade ayetle ilgili yapılan bu yorumu desteklemektedir. Bu rivayete göre kıyamet gününde bir araya gelen inananlar şefaât talebinde bulunmak için peygamberlere müracaat ederler. Bu amaçla ilk olarak insanların atası Hz. Âdem'e gelerek şöyle derler: “*Sen insanların babasıdır. Allah seni elleriyle yarattı, melekleri sana secde ettirdi ve sana her şeyin ismini öğretti. Bize şefaât et.*”²³ Müfessirler ²⁴ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا

ayetini açıklarken genel olarak Adem'e dilin Allah tarafından öğretildiği anlayışında birleşmişlerdir.²⁵ Ayrıca bu tez, görüşlerine aşığda yer verdiğimiz İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn Hazm (ö. 456/1063) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) gibi âlimler tarafından savunulmuştur.²⁶

Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, Riyâd, 1999, I, 233; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Mehâsinü't-Te'vîl* (Tefsîru'l-Kâsımî), (Nşr.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Yrs., 1957, I, 98.

²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 252-253; San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (Tahk.: Mustafâ Müslim Muhammed), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1989, I, 42-43; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki), Dâru'l-Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 2003, I, 264; Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Tahk.: Komisyon), Beyrût, 1994, I, 116.

²³ Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Kitâbu't-Tefsîr, 2; Kitâbu't-Tevhîd, 19. Ayrıca bkz.: Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülhasen et-Türki), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2006, I, 421; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 223.

²⁴ Bakara, 2/31.

²⁵ Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 254; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Müsne'den an Rasûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, (Tahk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nizâri'l-Bâz, Mekke, 1997, I, 80; Begavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzîl* (Tefsîru'l-Begavî), (Tahk.: Komisyon), Dâru't-Tîbe, Riyâd, 1409, I, 80; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 129-130; Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1997, I, 397; İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I, 61; Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, (Neşr.: Komisyon), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993, I, 294.

²⁶ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 399.

b. Delilleri

Tevkîf anlayışını savunan âlimler, görüşlerinin haklılığını naklî ve aklî delillerle ispat etmeye çalışmışlardır. Öncelikle Kur'ânî referanslar en güçlü argüman olarak ileri sürülmüştür.

b.1. İbn Fâris'in (ö. 395/1004) Görüşü

İbn Fâris dilin tevkîfliğine, Bakara suresinin 31. ayetini delil gösterir. Aynı zamanda o, bu tercihini İbn Abbâs'ın ayetle ilgili olarak yukarıda zikrettiğimiz yorumuna dayandırır. İbn Fâris'e göre bir eşyayı isimlendirme konusunda önceki insanların uzlaştıklarıyla ilgili bir haber nakledilmemiştir. Mesela, sahabe içinde ilimde temayüz etmiş kimseler olduğu halde bunların bir kelime ihdas etme konusunda uzlaştıklarına şahit değiliz. Ona göre tevkîf bir anda gerçekleşmemiş bilakis her peygambere Allah ihtiyaç duyulan miktarı öğretmiş, son olarak Hz. Muhammed'e öncekileri tamamlayacak şekilde dil ile ilgili her şeyi öğretmiştir.²⁷

b.2. İbn Hazm'ın (ö. 456/1063) Görüşü

İbn Hazm'a göre dilin tevkîfe/vahye dayalı oluşunun sem'î ve bürhânî olmak üzere iki delili vardır. Sem'î delil, *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا*²⁸ ayetidir. Bürhânî delil ise şudur: Şayet dil ıstılah/uzlaşma ile olsaydı zihinlerinin kemale erdiği, akıllarının alışkanlık kesbettiği, ilimlerinin tamamlandığı ve âlemde mevcut tüm eşya üzerinde uzlaşmış olan, eşyanın özelliklerini, tanımlarını, benzerlik ve ayrımlarını tarif edebilen bir topluluk dışındakilerin bunu yapması caiz olmazdı. Ayrıca uzlaşma öncesinde insanların birbirlerini anlamalarını sağlayan bir dilin var olması gereklidir. Bu dilin de bir uzlaşma sonucu meydana gelmesi zaruridir. Böylece her uzlaşma kendisinden önce başka bir uzlaşmanın olmasını zorunlu kılar. Bu durum bizi sonu gelmeyen bir teselsül/zincirleme ile karşı karşıya bırakır. Bu durum dillerin ıstılah ile meydana gelmesinin mümkün olmadığını kesin delilidir.²⁹

db | 101

²⁷ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, (Nşr.: Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Dâru Mektebeti'l-Ârif, Beyrût, 1993, s. 36-39.

²⁸ Bakara, 2/31.

²⁹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Nşr.: Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-İfâk, Beyrut, Trs., 1/29-30.

b.3. Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1209) Görüşü

İbn Hazm gibi Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) de dilin tevkîfi oluşunu naklî ve aklî olmak üzere iki argüman ile temellendirir. Nakli delillerden *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا*³⁰ ayeti isimlerin tevkîfi olduğuna delalet eder. Bu sebeple tevkîf dışında bazı eşyaları isimlendiren insanlar zemmedilerek onlarla ilgili olarak *إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ*³¹ buyrulmuştur. Şayet söz konusu eşyalara tevkîf dışında başka isimler yakıştırmak caiz olsaydı bu kınamanın olmaması gerekirdi. Ayrıca, *وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ*³² ayeti de tevkîfe delildir. Bunun yanı sıra Fahreddin Râzî, *عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم* “İnsana bilmediğini öğretti”³³ ayetinde Allah'ın insana öğrettiği şeyin ‘beyân’ olduğunu söylemiştir. Bu argümanlardan hareketle o, dillerin tevkîfi olduğunu ve dillerle ilgili bilginin Allah'ın öğretmesiyle meydana geldiğini söylemiştir.³⁴

102 | db

Aklî delillere gelince; **Birincisi:** İstilah/uzlaşma bir kişinin içindekileri karşısındakine açıklamakla olur. Bu da ancak lafız ve yazıyla gerçekleşir. Ne şekilde olursa olsun bu yol yarardan uzaktır. Zira istilahta sözün ilk söylendiği şekilde devam ederek teselsül meydana gelmesi icap eder. Bunun dışındaki yol, tevkîf ile olmasıdır ki makbul olan da budur. **İkincisi:** Lafızların anlamları vaz' ile belirlenseydi şeriate duyulan güven ortadan kalkardı. Çünkü lafızların manaları zannettiğimiz anlamlardan daha farklı olabilirler. Zira diller değişmiştir.³⁵

2. İstilah Anlayışı

İstilah anlayışını savunanlara göre dil, akıllı varlıklardan bir topluluğun eşyaya isim vermek üzere uzlaşıp bir araya gelmeleri ile oluşmuştur. Bu fikri savunanlar Allah'ın Hz. Âdem'e yaptığı hitap-

³⁰ Bakara, 2/31.

³¹ ‘Onlar Allah'ın hakkında delil indirmedeği ancak sizin ve atalarınızın uydurduğu isimlerdir.’ Necm, 53/23.

³² ‘Göklerin ve yerin yaratılışı, dillerinizin ve renklerinizin farklılığı onun varlığının delillerindendir.’ Rûm, 30/22.

³³ Alak, 96/5.

³⁴ Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, X/338.

³⁵ Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, (Nşr.: Şuayb el-Arnaûd), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2008, 1/52.

tan önce üzerinde uzlaşma sağlanmış bir dili bilmesinin gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aksi takdirde muhatap için önceden bilinir durumda olmayan tevkîf sahibinin sözleri anlaşılabilir.

İstilah'ı savunanlara göre iki veya daha fazla bilge/hakîm kişi bir araya geldiklerinde eşyayı açıklamaya gereksinim duymuşlar ve her bir eşyayı tanımlayan lafızlar vaz' etmişlerdir. Böylelikle konuşma esnasında kastedilen varlıkları gösterme zahmetinden kurtulmuşlardır. Mesela onlar, âdemoğullarından birine gelip 'insan' sözcüğüyle seslenerek bu kelimeyle ilgili bilinen anlamı ima ettiler. Böylece bu kelimededen murad edilen anlam bilinmiş oldu. Benzer şekilde göz, el vb. diğer varlıklar için alametler belirlemişlerdir. Kısacası, bu yaklaşıma göre insanlardan biri veya bir topluluk dili belirlemiş ve diğer insanlara bunu *-ebeveynin kendi çocuklarına yaptığı gibi-* işaret ve karinelerle tarif etmiştir.³⁶

a. İstilah'ı Savunanlar

Dillerin istilah ile oluştuğunu, akıllılardan bir topluluğun bir araya gelerek bir eşyayı bir ad ile diğer bir eşyayı da başka bir adla isimlendirerek bu isimlendirmeyi tüm eşyada umumileştirdikleri şeklindeki görüşü ilk ortaya atanın Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) olduğunu söyleyen İbn Teymiyye (ö. 728/1327), ondan önce Müslümanlardan herhangi birinin böyle bir görüş ileri sürmediğini belirtmiştir.³⁷

İbn Cinnî, Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) dışındaki âlimlerin çoğunun dilin meydana gelişinde tevkîf fikrini değil istilah anlayışını benimsediklerini belirtir.³⁸ Ancak bu ifade bize göre doğru değildir. Zira başta sahabe ve tabiin âlimleri olmak üzere daha sonra gelen pek çok âlim ve müfessir dilin tevkîfi olduğunu ifade etmişlerdir. Yine Ebu'l-Feth b. Burhân (ö. 518/1124), Mutezilenin istilahı savunduğunu söylemiştir.³⁹ Bu söz haklı bir temele dayanmakla birlikte tüm Mutezile âlimlerinin dilin istilah ile meydana geldiği fikrini benimsedikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü Ebû Alî el-Fârisî'nin yanı sıra Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Ebu'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384/994) gibi diğer Mutezile âlimleri, Bakara suresi-

³⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 96-97; İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl, *el-Muhassas*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, Trs.: I, 4-5; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 399.

³⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, VII, 90.

³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 94.

³⁹ Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 21.

nin 31. ayetini tevkîf anlayışını destekler tarzda tefsir etmişlerdir.⁴⁰ Buna mukabil Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1024), dilin ıstılah ile meydana geldiğini temellendirmeye çalışırken şunları söyler: “Bil ki, muhatapların Allah’ın hitabını anlamak için önceden bir dilin üzerinde uzlaşmış olmaları şarttır. Başlangıçta bir dil üzerinde uzlaşmanın olması mutlaka gereklidir. Ancak daha sonraki dillerde tevkîf geçerli olabilir. Bunun içindir ki, Âdem ile melekler arasında dilde muvâdaa meydana gelmiş veya Âdem melekler arasında cari olan dili öğrendikten sonra Allah ona hitapta bulunmuştur.”⁴¹ Kadı Abdülcebbâr’ın dilin uzlaşma sonucunda meydana geldiğine ilişkin bu ifadeleri masumane söylenmiş sözler oldukları düşünülebilir. Ancak işin içyüzü görüldüğü gibi değildir. Bilakis onun bu ifadeleri mensubu bulunduğu Mutezile’nin *halku’l-Kur’ân* teziyle ilintilidir. Nitekim o, *Müteşâbihü’l-Kur’ân* isimli eserinde Arapça olarak nitelendirilen Kur’ân’ın⁴² Arapların dildeki uzlaşmalarından sonra meydana geldiğini açıkça söyleyerek bu durumu onun mahlûk olduğuna delil saymıştır.⁴³

b. Delilleri

İstılah’ı benimseyen âlimler görüşlerini temellendirirken tevkîf anlayışını savunanlar gibi aklî ve naklî delillere dayanmışlardır.

b.1. Abbâd b. Süleymân’ın (ö. 250/864) Görüşü

Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864), ıstılah fikrini lafız-anlam ilişkisi açısından konuya yaklaşarak temellendirir. Ona göre bir lafzın anlam taşıması ya bizzat kendiliğinden veya *-ister Allah ister insan veya bir kısmı Allah diğer bir kısmı insan tarafından gerçekleşmiş olsun-* vaz’/belirleme ile olur. Şayet isimler ve müsemmalar arasında belirli bir ilişki olmamış olsaydı bir ismin belirli bir anlama tahsis edilmesi kural dışı tercihlere bağlı olarak gerçekleşmiş olurdu ki bu muhaldir. Bu bakımdan isim ve müsemma arasında belirtildiği şekilde bir ilişkinin olması gereklidir.⁴⁴ Bu yaklaşımla Abbâd b. Süleymân, dillerin ilahi belirleme sonucunda değil isim ve ismin

⁴⁰ Bkz.: Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 129-130; Rummânî, Alî b. İsâ b. Alî b. Abdullâh, *el-Câmi’ li İlmi’l-Kur’ân*, (Tahk.: Hıdır Muhammed Nebhâ), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Berût, 2009, s. 23.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, Ebû’l-Hasen b. Ahmed, *el-Muğni fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, (Tahk.: Mahmûd Muhammed Kâsım), Trs., Yrs., IV, 168.

⁴² Yusuf, 12/2.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü’l-Kur’ân*, (Tahk.: Adnân Muhammed Zerzûr), Dâru’t-Türâs, Kâhire, 1969, s. 389, 488, 494.

⁴⁴ İsnevî, *Nihâyetü’s-Sül*, I, 171; Zerkeşi, *el-Bahru’l-Muhît*, I, 414.

delalet ettiği anlam arasındaki tabii ilişkiden meydana geldiğini belirtmiştir. Ancak Fahreddin Râzî, lafızların manaya delaleti kendiliğinden olsaydı lafızların mekân ve milletlere bağlı olarak değişmemeleri gerektiğini söyleyerek bu anlayışa karşı çıkmıştır.⁴⁵

b.2. Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) Görüşü

Allah'ın öğretmesinden önce üzerinde uzlaşma sağlanmış bir dilin olmasının gerekli olduğunu söyleyen Ebû Hâşim el-Cübbâî şu gerekçeleri öne sürer:

Birincisi: Dil Allah tarafından öğretilmiş olsaydı Allah'ın söz kalıpları ve bu kalıpların işaret ettiği anlamları yaratması ve bu kalıpların o anlamlara işaret ettiğine dair zaruri bir bilgiyi bizim için meydana getirmesi gerekirdi. Bu bilgi hem akıllı hem de akılsız varlıklar için olmalıdır. Sözü edilen bilginin akıllı varlıklar için meydana gelmesi caiz değildir. Çünkü bu konuyla ilgili zaruri bir bilgi oluşsaydı zatı istidlal ile bilinebilen Allah'ın sıfatının zaruri olarak bilinmesi icap ederdi. Hâlbuki bu muhaldir. Bu zaruri bilginin akılsız varlıklar için meydana gelmesi de caiz değildir. Zira akılsız varlıklarla ilgili hükümler içeren bütün dillerle ilgili zaruri bir bilginin oluşması akla uzaktır.

İkincisi: Allah, *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً*⁴⁶ sözüyle meleklerle hitap etmiştir. Bu durum, Âdem'e yönelik hitaptan önce bir dilin varlığına delildir.

Üçüncüsü: *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا*⁴⁷ ayeti öğretmenin isimlerle ilgili olarak gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu husus öğretme faaliyetinden önce isimlerin ve dolayısıyla da dillerin var olduğunu gösterir.

Dördüncüsü: *فَقَالَ أَنبِيُّنِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ*⁴⁸ şeklinde isimlerle ilgili olarak meleklerle meydan okunması, meleklerin onun isim ve müsemmalarla ilgili olarak haber verdiği şeylerin doğruluğunu tespit edebilecek durumda olmalarını gerektirir. Aksi takdirde onu tasdik

⁴⁵ Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl*, I, 50.

⁴⁶ 'Rabbim meleklerle; yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti.' Bakara, 2/30.

⁴⁷ Bakara, 2/31.

⁴⁸ 'Bana bunların isimlerini haber verin, dedi.' Bakara, 2/31.

etmeleri mümkün olmaz. Bu durum Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesinden önce onların müsemmalara vaz' edildiğini kanıtlar.⁴⁹

b.3. İbn Cinnî'nin (ö. 392/1001) Görüşü

İbn Cinnî'ye göre وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا⁵⁰ ayeti tevkîf anlayışı için kesin delil değildir. Bu ayet Allah'ın Hz. Âdem'e dili vaz' etme kudreti vermesi şeklinde de yorumlanabilir. Bu durum dilin Allah katından olduğu fikriyle de bağdaşır.⁵¹ Ayrıca İbn Cinnî, ıstılah anlayışına raci olan yansıma teorisini hoş karşılamıştır. Buna göre diller rüzgârın vızıltısı, şimşeğin gürlemesi, suyun şırıltısı, eşeğin anırması, karganın ötmesi, atın kişnemesi gibi tabiattaki ses ve yansımalarından meydana gelmiştir. Nihai olarak İbn Cinnî, hangi durumla açıklanırsa açıklansın başlangıçta dilin bir kısmının varlık sahasında olduğunu daha sonra ihtiyaca göre ziyadelikler meydana geldiğini belirtmiştir.⁵²

4. Vakf/Tevakkuf Anlayışı

106 | db

Dilin meydana gelişi konusunda ileri sürülen tüm tezleri imkân dâhilinde gören, bunlardan birini tercih etme bakımından kesin bir hükme varmaksızın bu hususta çekimser kalmayı ifade eden anlayışa *vakf* veya *tevakkuf* denir. Dilin kökeni ile ilgili zikredilen yaklaşımlardan herhangi birini tayin etmedeki güçlük sebebiyle bazı âlimler konuyla ilgili tüm yaklaşımları imkân dâhilinde görerek kesin bir fikir beyan etmekten kaçınmışlardır. Bu anlayışa sahip kimseler *vakf* veya *tevakkuf ehli* olarak nitelendirilmiştir. Bunlara göre mevcut deliller ileri sürülen fikirlerin doğruluğunu teyit etmek için yeterli değildir ve bu konuda kesin bir nas da yoktur. Bu noktadan hareketle tevakkuf anlayışını benimseyen âlimler dilin meydana gelişi ile ilgili ortaya atılan görüşlerden her hangi birinin diğerlerine göre tercih sebebi olmadığını söylemişlerdir. Bundan ötürü konuyla ilgili kesin bir hükme varmaksızın çekimser kalmayı yeğlemişlerdir. Ancak Ramazan Demir'in ifade ettiği gibi buradaki çekimserlik dilin kaynağı hakkında zikredilen düşüncelerden herhangi birini kesin bir şekilde ispat edememe konusundadır. Yoksa konuyla ilgili hüküm verme konusunda değildir. Aksine bu âlimler

⁴⁹ Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I, 396-397; Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 21.

⁵⁰ Bakara, 2/31.

⁵¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 94.

⁵² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 414.

iki tutum karşısında yeni bir tutum ortaya koymaktadırlar.⁵³ Yani bunlar dilin meydana gelişi ile ilgili tevkîf, ıstılah, bir kısmının tevkîf diğer kısmının ıstılah ile meydana geldiğine ilişkin ortaya çıkan tüm yaklaşımları mümkün saymışlardır.

a. Vakf/Tevakkuf Anlayışını Savunanlar

Bu tezi ilk ortaya atan âlim Ebû Bekr el-Bâkillânî'dir (ö. 403/1012). Daha sonra Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazâlî (ö. 505/1111) gibi kimseler bu tezi savunmuşlardır.⁵⁴

b. Delilleri

Tevakkuf görüşüne sahip olan âlimler, dilin menşei ile ilgili olarak ileri sürülen tüm delillerin kritiğini yaparken daha çok akli delilleri öne çıkarmışlardır. Konuyla ilgili nasları da bu çerçevede değerlendirmişlerdir.

b.1. Ebû Bekr el-Bâkillânî'nin (ö. 403/1012) Görüşü

Bâkillânî, *et-Takrîb* isimli eserinde ilk önce dilin menşei ile ilgili olarak ileri sürülen yaklaşımları özetleyerek konuya başlar. Ardından o, dillerin tevkîf, ıstılah ve bir kısmının tevkîf diğer bir kısmının ıstılah sonucunda meydana geldiği şeklindeki anlayışları irdeleyerek tümünü imkân dâhilinde görür.⁵⁵ Bâkillânî, ıstılahı savunanlarla tevkîfi savunanların birbirlerine karşı ileri sürdükleri delillerin asılsızlığına işaret ederek konuyla ilgili anlayışını temellendirmeye çalışır. Örneğin ıstılahı savunanlar, Allah'ın Hz. Âdem'e yaptığı hitaptan önce Âdem'in bildiği ve üzerinde uzlaşma meydana gelmiş bir dilin olması gerektiğini iddia etmişlerdir. Bâkillânî'nin (ö. 403/1012) buna verdiği cevap şöyledir: "Allah Hz. Âdem'in kalbinde söz kalıpları ve bunlarla ilgili sesleri tanıyabileceği zaruri bir bilgi yaratarak dili zorunlu olarak öğrenmesini temin edebilir. Yeğâne kudret sahibi Allah, sesler ve bu seslere isim olarak farklı kalıpları belirleyebilir ve bunlarla bir başkasında yaratacağı zaruri bilgi ile muradını anlaşılır kılabilir. Durum böyle olunca Hz. Âdem'in Allah'ın hitabından murad ettiği manayı anlaması açık-

⁵³ Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 80-81.

⁵⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, VII, 91; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 399.

⁵⁵ Bâkillânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr*, (Tahk.: Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd), Müessesetü'r-Risâle, Yrs., 1993, I, 320.

lanmış olur.”⁵⁶ Bu şekilde Bâkillânî, Allah’ın kendisine hitap etmeden önce Hz. Âdem’in üzerinde uzlaşma sağlanmış bir dili bilmesinin gerekli olmadığını söylemiştir.

İstilah için bir araya gelmeden önce insanların ıstılahı başlatacak kadar Allah’ın öğrettiği bir dili önceden bilmeleri gerektiğini savunan tevkîf ehlinin iddiasına ise şu şekilde cevap verir: “İnsanlar konuşabilen, bilgiyi idrak edebilen ve bilginin bir kısmını zaruri ve hissi bir kısmını da irdeleme ve araştırma ile elde edebilen varlıklardır. Bu sebeple ihtiyaçlarına göre kendileri için var olan ve ortadan kalkan şeyleri tanımlamak için sesli işaretlerle isimlendirme yapabilir ve aralarında uzlaşabilirler. Bu, tıpkı açlıklarını ve susuzluklarını gidermek için yemek yemek ve su içmek, soğuktan korunmak için de elbise giymek gibi zaruri bir durumdur.” Bu sözlerle Bâkillânî, insanlar arasında uzlaşmanın gerçekleşebilmesi için önceden Allah’ın Hz. Âdem’e dil ile ilgili bazı bilgileri öğretmesinin gerekli olmadığını ifade etmiştir.

108 | db

Dili belirleme işini üstlenen ilk kişiyi muhatapın nasıl anlayacağı problemini ise Bâkillânî şu şekilde çözümler: “Dili vaz’ etmeye başlayan kişi mesela ‘adam’ ve ‘insan’ sözcüklerini devamlı tekrarlayarak ve işaretlerle bu sözcüklerle kastettiği anlamı pekiştirerek muhatapta zaruri bir bilgi meydana getirir. Bu şekilde konuşan ve dinleyenler arasında konuşulan sözler ve bu sözlerle kastedilen anlamlar hususunda muvâdaa/uzlaşma meydana gelmiş olur.”⁵⁷

b.2. Cüveynî’nin (ö. 478/1085) Görüşü

Cüveynî de Bakillânî gibi dilin ortaya çıkması ile ilgili ileri sürülen görüşlerin tümünü geçerli görür. Ona göre Allah’ın Hz. Âdem’e isimleri öğrettiğini bildiren ayet, ileri sürülen görüşlerden hiç birine mesnet teşkil etmemektedir. Onun tevkîf ile ilgili ileri sürdüğü teori şudur: “Allah, kalplere belirli anlamlara has bir takım kalıpları koyabilir ve akıllı varlıklar bu kalıpların anlamlarını ortaya çıkarabilirler.” İstilah’ın delili ise şudur: “Allah akıllıların nefislerini harekete geçirerek birbirlerinin maksatlarını anlamak için bir takım kalıplar inşa etmelerini dileyebilir.”⁵⁸

⁵⁶ Bâkillânî, *et-Takrîb*, I/322.

⁵⁷ Bâkillânî, *et-Takrîb*, I, 324.

⁵⁸ Cüveynî, Ebu’l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf, *el-Burhân fî Usûli’l-Fıkh*, (Nşr.: Salâh b. Muhammed b. Arîda), Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût, 1997, I, 44.

b.3 Gazâlî'nin (ö. 505/1111) Görüşü

Gazâlî, konuyla ilgili ortaya çıkan yaklaşımlar çerçevesinde ileri sürülen delilleri belirterek mevzuya başlar ve şöyle der: “Bazıları dillerin ıstılah ile meydana geldiğini savunmuşlardır. Bunlara göre, eğer diller tevkîf ile meydana gelmiş olsaydı önceden üzerinde uzlaşma oluşmamış tevkîf sahibinin sözü muhataplar tarafından anlaşılamazdı. Tevkîf fikrini savununlar ise şöyle demişlerdir: İstılah, dili meydana getirmek için bir hitap, çağrı ve davet ile başlar. Bunun da ancak ıstılah için bir araya gelmeden önce bilinen bir lafızla gerçekleşmesi gerekir. Bazı kimseler de ıstılah için bir araya gelmeyi temin edecek miktarın tevkîf ile kalan kısmın ise ıstılah ile oluştuğunu söylemişlerdir.”⁵⁹

Bu görüşlerden her birinin aklen caiz olduğunu söyleyen Gazâlî tevkîf ile ilgili şu temellendirmeyi yapar: “Bir kişi veya topluluğun duyabileceği şekilde Allah sesleri ve harfleri yarattıktan sonra bunların delalet ettikleri anlamları bilmelerini sağlayacak bir ilim vardır. Allah'ın ezeli kudreti bunu yapmaktan aciz değildir.”⁶⁰

Gazâlî, ıstılah ile ilgili düşüncesini ise şu şekilde belirtir: “Allah, insan için açıklanması gerekli şeylerle ilgili olarak akıllılardan bir grubu ortak bir amaç üzerinde birleştirerek çalışmaya sevk edebilir. Böylece onlardan biri dilde başlangıç yapar ve diğerleri ona uyararak ıstılah gerçekleşmiş olur. Yahut bir kişi ihtiyaca binaen harfleri bir araya getirerek dili vaz' etme faaliyetini üstlenebilir, *-anne ve babanın küçük çocuklarına yaptıkları gibi-* işaret ve tekrarlarla diğer insanlara bunu tarif edebilir. Ancak dilin bu yollardan hangisiyle meydana geldiğine ilişkin bir hükme varmak için aklî bir delil, mütevatir bir haber veya kesin bir duyum olmalıdır. Bunlardan hiç biri olmadığına göre gaybı taşlamaktan başka bir seçenek kalmamaktadır.”⁶¹

Önceden uzlaşma gerçekleşmediği için Allah'ın hitabına muhatap olan insanın söz konusu hitabı nasıl anladığı problemiyle ilgili Gazâlî şöyle der: “Sözü Allah'tan duyan bir peygamber yahut bir melektir. Bunlardan birinin Allah'tan duyduğu söz ne bir harf, ne bir ses, ne de önceden üzerinde uzlaşmanın gerçekleştiği anlamı bilinen bir dildir. Ancak Allah'ın muhatapta yaratacağı zaruri bir ilim

⁵⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 659-660.

⁶⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 660.

⁶¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 659-661; Gazâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, (Tahk.: Muhammed Hasan Hayto), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1980, s. 51.

ile sözden kastedilen anlam anlaşılır. Bu da üç şeyle olur. Konuşan, konuşandan duyulan sözler ve bu sözlerden murad edilen anlam. Bu üç şeyin bilinir olması zorunludur. Ezeli kudret ise, melek ve peygamberi bunları bilmeye sevk etmekten aciz değildir. Allah dışında her konuşan içindekini tarif etmek için bir alamete muhtaçtır. Ancak Allah alamete muhtaç olmaksızın bu hususta zaruri bir ilim var etmeye kadirdir. Allah'ın kelamı beşerin kelamına benzemediği gibi kulu için yarattığı duyum özelliği de bildiğimiz türdeki sesleri duyma türünden değildir. Bundan dolayı âmâ olan birinin, gören kimsenin renk ve şekillerle ilgili idrak ve algısını anlamakta zorluk çekmesi gibi biz de Hz. Musa'nın harf ve ses olmayan Allah'ın sesini duymasını anlamakta zorluk çekeriz.⁶²

Gazâlî, dillerin vahiy yoluyla meydana geldiğine ilişkin ileri sürülen '*Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti*'⁶³ şeklindeki ayetin tevkîf için kesin delil olmadığını şu gerekçelerle temellendirmeye çalışır:

Birincisi: Allah insana vaz'ın gerekliliğini ilham ettiğinde o, sahip olduğu düşünce ve fikirle dili vaz' etti ve bu vaz' ameliyesi Allah'ın öğretmesine nisbet edilmiştir. Zira yol gösterici, ilham edici ve sebepleri harekete geçirici Allah'tır. Nitekim bizden meydana gelen tüm fiiller de Allah'a nisbet edilir.

İkincisi: İstilahın, Allah'ın Hz. Âdem'den önce yarattığı mah-lûklarda yahut meleklerden bir grup içinde olması mümkündür. Bir başkasının üzerinde uzlaştığı bu dili, Allah Hz. Âdem'e öğretmiştir.

Üçüncüsü: Ayette zikri geçen الأسماء umum ifade eder. Muhtemelen bununla kastedilen, Hz. Âdem'den sonra meydana gelen meslek ve alet isimleri olmayıp gök ve yerin isimleri ile cennet ve cehennemde bulunan şeylerin isimleridir.

Dördüncüsü: Belki de isimleri önce öğretti sonra ona unutturdu. Yahut Hz. Âdem'den başkasına bunları öğretmedi ve ondan sonra gelenler istilah yoluyla şu zamandaki dilleri oluşturdular. Kuvvetle muhtemeldir ki şimdiki dillerin çoğu Hz. Âdem'den sonra ortaya çıktı.⁶⁴

⁶² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 1/674-675.

⁶³ Bakara, 2/31.

⁶⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 1/661-662; Gazâlî, *el-Menhûl*, s. 51.

4. Uzlaştırmacı Yaklaşım

Zikredilen anlayışlar dışında dilin oluşumu ile ilgili ortaya konan tezlerden bir diğeri de bir kısmının Allah diğer bir kısmının ise insanlar tarafından belirlendiği şeklindedir. Bu görüşte olan Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 945/1538), bir insanın diğerleriyle uzlaşmak için bir araya gelmesini sağlayacak miktarın tevkîf ile kalan kısmın ise ıstılah sonucunda meydana gelebileceğini söylemiştir.⁶⁵ Bu yaklaşım bir anlamda tevkîf ve ıstılah anlayışlarını uzlaştıran bir tez olarak ortaya çıkmıştır.

Çağdaş bazı araştırmacılar dillerin kökeni ile ilgili yaptıkları çalışmalarda yukarıda zikredilen ihtilaflar paralelinde farklı anlayışlar sergilemişlerdir. Örneğin Zeki Yıldırım, “*Kur’ân Işında Dillerin Kaynağı Problemi*” adlı makalesinde dilin kaynağına ilişkin ortaya konan tüm görüşlerde gerçeklik payı olmakla birlikte en isabetli görüşün Ebû İshâk el-İsferâyînî’ye ait olan uzlaştırmacı yaklaşım olduğunu söylemiştir.⁶⁶ Hidayet Aydar ve İsmail Ulutaş, dilin kaynağının ne olduğu konusunda netlik olmadığını söylemişlerdir. Ardından kendi tercihlerini şu şekilde ifade etmişlerdir: “Konuşma yeteneğinin Allah tarafından insana verildiği, daha sonra da insanın, yaşadığı ortama ve şartlara göre, farklı etkenlerden hareketle çevresindeki eşyaya kendisinin isim koyduğu şeklindeki görüşe daha yakın olduğumuzu belirtmeliyiz.”⁶⁷ Ramazan Demir ise; Allah’ın ilk insan olan Hz. Âdem’e dili vahiy veya ilham yoluyla öğretmiş olabileceğini veya yaratılışla birlikte ona dili ortaya çıkarabilme güç ve yeteneği vermiş olabileceğini söylemiştir.⁶⁸

Kanaatimizce وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا⁶⁹ ayeti ışığında dillerin başlangıçta Allah’ın öğretmesine dayalı olarak ortaya çıktıklarını ve daha sonra dillerde gelişmeler olduğunu kabul etmek daha doğrudur. Çünkü dilin başlangıçta Allah’ın öğretmesiyle ortaya çıktığı şeklindeki anlayış ayetin zahir anlamına daha uygun düşmektedir. Konuyla ilgili odak ayeti filolojik perspektiften irdelediğimizde şu sonuca varırız: Öğretti/عَلَّمَ fiili iki mef’ûl alan müteaddî/geçişli bir

⁶⁵ Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 21; Zerkeşî, *el-Bahru’l-Muhît*, I, 399.

⁶⁶ Yıldırım, Zeki, “*Kur’ân Işında Dillerin Kaynağı Problemi*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, Erzurum, 2004, s. 107.

⁶⁷ Aydar-Ulutaş, “*Dilin Kökeni*”, s. 685.

⁶⁸ Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, s. 192, 193.

⁶⁹ Bakara, 2/31.

fiildir. Fail olan هُوَ gizli zamiri ise Allah'a racidir. Yani ayetteki zahir anlama göre عَلَّمَ sözcüğü, "Allah öğretti" demektir. Burada akla gelebilecek soru "kime, neyi öğretti?" şeklinde olmalıdır. Ayette, "kime öğretti?" sorusunun cevabı آدَمَ/Âdem'e, "neyi öğretti?" sorusunun cevabı ise الأَسْمَاءُ/isimleri şeklinde cevap bulmaktadır. Yani Allah öğreten, Âdem öğrenen, isimler ise öğretilendir.

Değerlendirme ve Sonuç

İslam kültürü içinde dilin menşei tartışmasında onun tevkîfi, ıstilahî, bir kısmının tevkîfi diğer bir kısmının ıstilahî veya bu anlayışların tümünün mümkün görüldüğü tezler ileri sürülmüştür. Her konuda temel referans olan Kur'an'ın dilin kaynağı ile ilgili tartışmada da ilk referans olduğu anlaşılmaktadır. Naslara dayalı olarak sahabe ve tabiin âlimleri başta olmak üzere müfessirlerin çoğu Allah'ın Hz. Âdem'e tüm isimleri öğrettiği noktasında birleşmişlerdir. Dilin tevkîf yani Allah'ın öğretmesiyle meydana geldiği anlayışını savunanların dayandıkları en temel argümanlardan biri وَعَلَّمَ آدَمَ⁷⁰ الأَسْمَاءَ كُلَّهَا ayetidir.

Şevkânî (ö. 1250/1834), istiğrâk/sümul için kullanılan كُلَّهَا lafzını Allah'ın Hz. Âdem'e tüm isimleri öğrettiğine delil saymıştır.⁷¹ Ancak kanaatimizce Allah'ın Hz. Âdem'e öğrettiği dil muhtemelen kendi dönemindeki mevcut şeylerle ilgili kelime ve kullanımları içeren bir dildir. Yoksa bazı âlimlerin belirttikleri gibi yeryüzünde konuşulan tüm dillerin Âdem'e öğretildiğini⁷² düşünmek akıl ve hikmetten uzaktır. Ancak bu, daha sonra Hz. Âdem'in çocukları arasında gelişmelere bağlı olarak dilde bir uzlaşma ve ittifakın oluşmadığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla başlangıçta Allah Âdem'e kendi gereksinimini karşılayacak kadar dili öğretmiş, son-

⁷⁰ Bakara, 2/31.

⁷¹ Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmî't-Tefsîr*, (Tahk.: Abdurrahmân Umeyre), Dâru'l-Vefâ, Yrs., Trs., I, 159.

⁷² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I, 423; Vâhidî, *el-Vasît*, I, 116; Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I, 398. Ebû Alî el-Fârisî daha da ileri giderek Hz. Âdem'in Sibeveyh (ö. 180/796) gibi nahvi çok iyi bildiğini iddia etmiştir. Bkz.: İbn Atiyye, *el-Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk.: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, I, 120.

raki gelişmeler için dilde artışlar meydana getirebilme kudretini de ona vermiştir. Kur'ân'da yer alan “*Ona beyanı öğretti*”⁷³ ayetinin işaret ettiği anlam bu olsa gerektir. Nitekim Ebu'l-Huseyn el-Basrî (436/1044), Allah'ın insanlar için tüm isimleri belirlemesinin, kıyas yapabilme özelliğini onlara vermesine mani olmadığını belirtmiştir.⁷⁴ Bu hususla ilgili olarak İbn Akîl (ö. 513/1119) de şöyle demiştir: “Asıl fazilet manasını anlayarak eşyayı bilmek ve aralarındaki benzerliğe dayanarak isimlendirilmeyeni isimlendirilene ekleyebilme yeteneğine sahip olmaktır.”⁷⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Allah başlangıçta Hz. Âdem'e kendi dönemindeki ihtiyaca göre bir dille ilgili tüm kelime ve kullanımları öğretmiş ve meydana gelen gelişmelere uygun olarak isimlendirme yapma konusunda insana bir yetenek vermiştir.

Kaynakça

- Aydar, Hidayet-Ulutaş, İsmail, “*Dilin Kökeni: Kur'ân-ı Kerîm ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu*, Turkish Studies, Vol.: 5/4, Fall, 2010.
- Bâkullânî, el-Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö. 403/1012); *et-Takrîb ve'l-İrşâdû's-Sağîr*, (Tahk.: Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd), Müessesetü'r-Risâle, Yrs., 1993.
- Begavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzîl* (Tefsîru'l-Begavî), (Tahk.: Komisyon), Dâru't-Tîbe, Riyâd, 1409.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869); *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. el-Bahr (ö. 255/869); *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Nşr.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1994; *Resâilü'l-Câhız*, (Tahk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1964.
- Catlâvî, el-Hâdî; *Kadâye'l-Luga fî Kütübî't-Tefsîr*, Dâru Muhammed Alî el-Hâmî, Tunus, 1998.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî (ö. 816/1413); *Kitâbu't-Ta'rîfât*, (Nşr.: Âdil Enver Hızır), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2007.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf (ö. 478/1085); *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, (Nşr.: Salâh b. Muhammed b. Arîda), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1997.
- Demir, Ramazan; *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf (ö. 745/1344); *el-Bahru'l-Muhîr*, (Nşr.: Komisyon), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1993.
- Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. et-Tayyib (ö. 436/1044); *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, (Zabt: Halîl el-Meys), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2005.

⁷³ Rahman, 55/4.

⁷⁴ Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. et-Tayyib, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, (Zabt: Halîl el-Meys), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2005, I/29.

⁷⁵ İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed, *el-Vâdih fî Usûli'l-Fıkh*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1999, II/372; Fahreddin Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I/397.

- Ergin, Muharrem; *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Yay., İstanbul, 1995.
- Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn (ö. 606/1209); *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1997; *el-Mahsûl fî Ulûmi'l-Fikh*, (Nşr.: Şuayb el-Arnaûd), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2008; *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1997.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111); *el-Mustasfâ min İlmî'l-Usûl*, (Nşr.: İbrâhîm Muhammed Ramazân), Dâru'l-Erkam, Beyrût, Trs.; *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, (Tahk.: Muhammed Hasan Hayto), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1980.
- İbn Abdürrabbih, Ahmed b. Muhammed (ö. 328/940); *el-İkdu'l-Ferîd*, (Neşr.: Müfid Muhammed Kamîha), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed (ö. 513/1119); *el-Vâdih fî Usûli'l-Fikh*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1999.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (ö. 1973); *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus, 1984.
- İbn Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (ö. 546/1151); *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk.: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân (ö. 392/1001); *el-Hasâis*, (Nşr.: Abdülhamîd Hindâvî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Müsne'den an Rasûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*, (Tahk.: Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetü Nizâri'l-Bâz, Mekke, 1997.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ (ö. 395/1004); *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Lugati'l-Arabîyye ve Mesâlihâ ve Süneni'l-Arabî fî Kelâmihâ*, (Nşr.: Ömer Fâruk et-Tabbâ), Dâru Mektebetü'l-Ârif, Beyrût, 1993.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1063); *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Nşr.: Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-İfâk, Beyrut, Trs.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1372); *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tahk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, Riyâd, 1999.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl (ö. 458/1065); *el-Muhassas*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, Trs.
- İbn Teymiyye, Takiyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm (ö. 728/1327); *Mecmûu'l-Fetâvâ*, (Cem' ve Trb.: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), Mücemmeu'l-Melik, Medîne, 2004.
- İsnevî, Cemâluddîn Abdurrahîm (ö. 772/1370); *Nihâyetü's-Sûl* (Şerhu'l-İsnevî), Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, Trs.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed, Ebû'l-Hasen b. Ahmed (ö. 415/1024); *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (Tahk.: Mahmûd Muhammed Kâsım), Trs., Yrs.; *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, (Tahk.: Adnân Muhammed Zerzûr), Dâru't-Türâs, Kâhire, 1969.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn (ö. 1332/1914); *Mehâsinü't-Te'vîl* (Tefsîru'l-Kâsimî), (Nşr.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâ'it-Kütübî'l-Arabî, Yrs., 1957.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr (ö. 671/1272); *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülhasen et-Türki), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2006.

- Özdem, Ragıb Hulusi (ö. 1943); *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, (Dilbilimi Yazıları), (Haz.: Recep Toparlı), Ankara, 2000.
- Rummânî, Alî b. İsmâ b. Alî b. Abdullâh (ö. 384/994); *el-Câmi' li İlmi'l-Kur'ân*, (Tahk.: Hıdır Muhammed Nebhâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Berût, 2009, s. 23.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Tefsîru's-Sa'lebî), (Tahk.: Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrût, 2000.
- San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826); *Tefsîru'l-Kur'ân*, (Tahk.: Mustafâ Müslim Muhammed), Mektebetü'Rüşd, Riyâd, 1989.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505); *el-Müzhîr fî Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ*, (Nşr.: Fuâd Alî Mansûr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1998; *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, (Tahk.: Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru'l-Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 2003.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 1250/1834); *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, (Tahk.: Abdurrahmân Umeyre), Dâru'l-Vefâ, Yrs., Trs.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922); *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1992.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed (ö. 468/1076); *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Tahk.: Komisyon), Beyrût, 1994.
- Yıldırım, Zeki; "Kur'ân Işında Dillerin Kaynağı Problemi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, Erzurum, 2004.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1143); *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (Nşr.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullâh (ö. 794/1391); *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, (Zabt ve Tâ'lik: Muhammed Muhammed Tâmir), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2007; *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Nşr.: Komisyon), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1994.

